

Պատկերներ թվոր յերկրների, Պատկեր 2.

ՅՐԻՂՐԻԽ ԵՆԳԵԼՍ

1883 թ. ՄԱՐՏԻ 14

*

ՀԱՅԿԱՆԿԱԿԱՆ ՀՐԱՅԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՆԵԿԺԱՆԵ

Պատկերարձեր բոլոր յերկիրներն, միացե՛մ.

ՖՐԻԴՐԻԽ ԵՆԳԵԼՍ

3K13
5-55
Lmuy

K16 1883 թ. ՄԱՐՏԻ 14

A 4669

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԿԱՐԼ ՄԱՐԺՍԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԿՈՒՍՈՒՄԱՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ

1883

Թարգմանեց Վ. Թերգբաշյան

Տեխ. խմբագիր Մ. Նիսիկ

Սրբագրիչ՝ Ա. Տեր-Մկրտչյան

Հանձնված է արտադրության 25 փետրվարի 1933 թ.

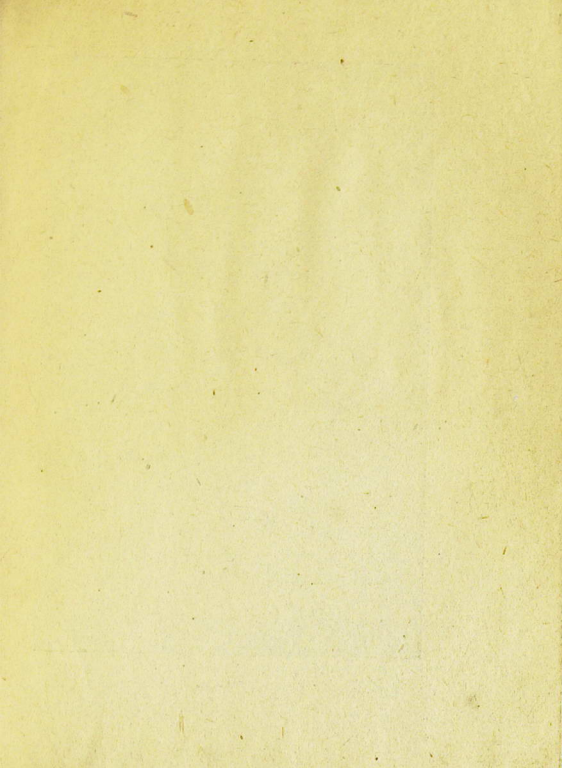
Ստուգված է տպագրելու 8 մարտի 1933 թ.

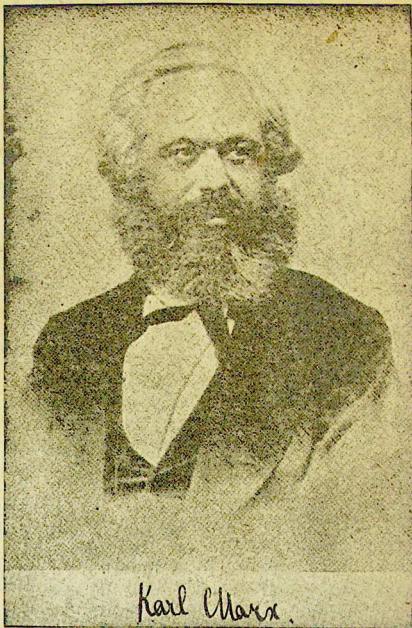
Տիրաժ 10000 Հրատ N 87 51000 տպ. թշ.

Գեոտեխնիկ տպարան.

Պատվեր N 531.

Դրամվերտ 7720 (Բ)

Karl Marx.

1867 p.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

1883 թ. մարտի 14-ին, մեղնից 50 տարի առաջ, մեռալ Կարլ Մարքսը, կոմունիզմի հանճարեղ հիմնադիրը: Միայն կես դար ե բաժանում մեղ այդ թվականից: Այդ կես դարի ընթացքում հեղափոխական մարքսիզմն իր դրուշի տակ հավաքել է տասնյակ միլիոնավոր պրոլետարների: Մարքսի դործի մեծ շարունակողը, Լենինը, նրա հեղափոխական ուսմունքը բարձրացրեց նոր աստիճանի: Լենինի գլխավորությամբ բայլչևիկները պատմության մեջ առաջին անգամ նվաճեցին և ամբապնդեցին պրոլետարիատի դիկտատուրան, վոր գիտականորեն հիմնավորել է Մարքսը: Նախկին ցարական կայսրության վիթխարածավալ տերիտորիայի վրա արդեն կառուցված է սոցիալիստական հասարակության հիմքը: ԽՍՀՄ-ը վերջնականապես հաստատ կանգնել է սոցիալիզմի ուղու վրա: Լավագույն մարքսիստ-լենինիստ ընկ. Ստալինի ղեկավարությամբ բոլոր յերկիրների բայլչևիկները հերոսաբար պայքարում են կոմունիզմի հաղթանակի համար ամբողջ աշխարհում:

Ֆրիդրիխ Ենգելսի անունն անխղելի կերպով կապված է Մարքսի անվան հետ: Մարքսը և Ենգելսը միասին ստեղծեցին պրոլետարական պայքարի հեղափոխական թեորիան: Տասնյակ տարիներ շարունակ ձեռք-ձեռքի տված նրանք անհաշտ պայքար մղեցին բանվոր

դասակարգի դատի համար՝ ընդդեմ բուրժուազիայի «գլխահան» սպասարկուների, ընդդեմ մանր-բուրժուական «սոցիալիստների», ընդդեմ աջ և «ձախ» յերանդի ուսուցիչների: Մարքսի և Ենգելսի ձեռքով գրվեց համաշխարհային կոմունիստական կուսակցութեան հիմքը:

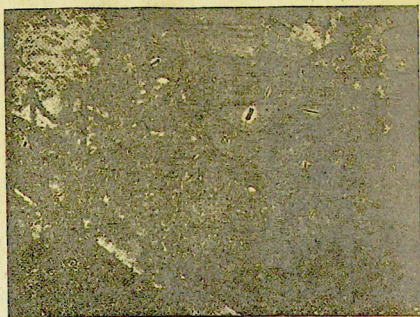
«Հնադարյան ավանդությունները, — գրում է Լենինը, — սլուսմում են բարեկամության զանազան հուղիչ որինականների մասին: Յեւրոպական պրոլետարիատը կարող է ասել, վոր իր գիտությունն ստեղծել են յերկու գիտնականներ և մարտիկներ, վորոնց հարաբերությունները գերադանցում են հնադարյան բոլոր ամենահուղիչ ավանդությունները մարդկային բարեկամության մասին... Նրա (Ենգելսի) սերը զեպի կենդանի Մարքսը և նրա հարդանքը մեռած Մարքսի հիշատակի հանդեսը անսահման եյին: Այդ անողոք մարտիկը և խիստ մտածողն ուներ խորասլուս սիրող սիրա»: Ահա թե ինչու Մարքսի մահը ցնցող հարված յեղաւ Ենգելսի համար: Սակայն նա չկորացաւ այդ հարվածի տակ, այլ ընդունեց այն, ինչպես սաղական եր իսկական հեղափոխականին, մեծ Մարքսի զինակցին և մտերմին: Ենգելսը Մարքսի մահից հետո էլ բարձր պահեց միջազգային կոմունիզմի դրոշը, և այդ դրոշը վռն մի րոպե չդողաց նրա ձեռներում:

Այս բրոշյուրի մեջ ամփոփւած են Ենգելսի այն նամակաները, վոր նա գրել է 1883 թ. մարտի 14-ին և 15-ին իր բարեկամի մահվան անմիջական տպավորութեան տակ: Նախաբանի տեղ տրված է Ենգելսի ճառը Մարքսի գերեզմանի վրա, վորպես հավելված:

տալիս և Ենդեղի մի հողավածը Վարլ Մարքսի մահ-
վան առթիւ: Այդ սեղմ և անկեղծ վշտով ու արիա-
սրտութեամբ լի տողերը հանդիսանում են լավագույն
պատկը Մարքսի գերեզմանի վրա:

4 դեկտեմբերի 1932 թ.

Մարքսի-Ենդեղի-Լենինի Ինստիտուտ:

Գ. Մարքոսի գերեզմանը Լոնդոնում Հայդելբերգի գերեզմանատանը

ԵՆԴԵԼՍԻ ԺԱՌԸ ՄԱՐԳՍԻ ԳԵՐԵՁՄԱՆԻ ՎՐԱ

Մարտի 14-ին, կեսօրից հետո, ժամը յերեքից զատորդ սպիաս, դադարեց մտածելուց արդի մտածողներից մեծագույնը: Նրան մենակ էյին թողել ընդամենը միայն յերկու բոսկայով. յերբ ներս մտանք, նրան դտանք թիկնաթոռում խաղաղ քնած, — բայց արդեն առհավետ:

Յեվրոպայի և Ամերիկայի պայքարող պրոլետարիատի համար, պատմական դիտության համար այդ մարդու մահն անհուն կորուստ է: Շատ չուտով զգալի կդառնա այն դատարկությունը, վորը գոյացավ այդ հսկայի մահով:

Ծիւտ այնպես, ինչպես Դարվինը հայտնադործեց որդանական աշխարհի զարգացման որենքը, Մարքսը հայտնադործեց մարդկային պատմության զարգացման որենքը — մինչև վերջին ժամանակներս իդեոլոգիական շերտերի տակ թաղնված այն հասարակ վաստը, վոր մարդիկ պետք է ուտեն, խմեն, պատսպարվեն և հագնվեն — նախքան ի վիճակի լինեն դրադիելու քաղաքականությամբ, դիտությամբ, արվեստով, կրոնով և այլն, վոր, հետևաբար, գոյության անմիջական նյութական միջոցների արտադրությունը և դրանով իսկ ժողովրդի կամ հսկայի տնտեսական զարգացման յուրաքանչյուր տվյալ աստիճանը կադմում է այն հիմքը, վորից զարդանում են տվյալ մարդկանց պետական հաստատությունները, իրավունքի ըմբռնումները, ար-

վեստը և նույնիսկ կրօնական պատկերացումները, ուս-
տի և, վորով նրանք պետք է բացատրվեն, — և վոչ թե
ընդհակառակը, ինչպես այդ անում էին մինչև այժմ:

Սակայն այդ քիչ է: Մարքսը հայտնադործեց նա-
արտադրության արդի կապիտալիստական յեղանակի և
նրանից ծնունդ առած բուրժուական հասարակության
չարժման հատուկ որոնքը: Հարկելյալ արժեքի հայտ-
նադործումով իսկույն պարզություն մտցվեց այդ բնա-
գավառը, այնինչ թե՛ բուրժուական տնտեսագետները
և թե՛ սոցիալիստական քննադատների նախկին բոլոր
հետադոտությունները խարխալումներ էին մթության
մեջ:

Յերկու այդպիսի հայտնադործություն բավական
կլինի մեկ կյանքի համար: Յերջանիկ կլինե՞ր նա, ուս-
կհանողներ գեթ մեկ այդպիսի հայտնադործություն:
Սակայն Մարքսն ինքնուրույն գյուտեր արալ յուրա-
քանչյուր բնագավառում, վոր նա հետադոտում էր, —
նույնիսկ մաթեմատիկայի բնագավառում, — իսկ այդ-
պիսի բնագավառներ քիչ չեն, և նրանցից վոչ մեկու
նա չզբաղվեց մականրեսորեն:

Այդպես էր Մարքսը վորպես գիտության մարդ:
Բայց այդ չե՞ր նրա մեջ գլխավորը: Գիտությունը
Մարքսի համար պատմականորեն շարժիչ հեղափոխա-
կան ուժ էր: Վորքան ել բուռն հրճվանք պատճառե-
նրան յուրաքանչյուր նոր հայտնադործություն վորեւ
տեսական գիտության մեջ, վորի գործնական կիրառ-
ման մասին դեռևս խոսք անգամ չկար, — նրա հրճվանքը
բոլորովին այլ էր, յերբ հարցը վերաբերում էր այն-
պիսի հայտնադործության, վոր շուտով հեղափոխա-
կան ազդեցություն էր գործում արդյունաբերության

վրա, ընդհանրապես պատմական զարգացման վրա: Որինակ, նա հետևում եր բոլոր մանրամասնություններին մեջ գյուտերի զարգացմանը ելեկտրականության բնագիտություն, և վերջերս մասնավորապես Մարսել Գեպրեյի¹ գյուտերին:

Վորովհետև Մարքսը նախ և առաջ հեղափոխական եր: Այս կամ այն յեղանակով մասնակցություն ունենալ յկապիտալիստական հասարակության և նրա ստեղծած պետական հաստատությունների խորտակման մեջ, մասնակցել արդի սրտլետարիատի ազատագրման գործին, այն սրտլետարիատի, վորին նա տվեց առաջին անգամ իր սեփական դրության և իր պահանջների դիտակցումը, իր ազատագրման պայմանների դիտակցումը,—ահա այս եր նրա կյանքի իսկական կոչումը: Նրա տարերքը պայքարն եր: Յեւ Նա պայքարում եր այնպիսի կրքով, այնպիսի համառությամբ, այնպիսի հաջողությամբ, ինչպես քիչ մարդ կարող ե պայքարել: Առաջին «Հոենստյան Լրագիրը»՝ 1842 թ., պարբյան «Հառաջը»՝ 1844 թ., «Բրյուսելյան Գերմանական Լրագիրը»՝ 1847 թ., «Նոր Հոենստյան Լրագիրը»՝ 1848—1849 թ. թ., «Նյու-Յորքյան Տրիբունա»-ն՝ 1852—1861 թ. թ., և դրանցից շատ բաղմամբիվ մարտական բրոշյուրներ, աշխատանքը կաղմակերպությունների մեջ Պարիզում, Բրյուսելում և Լոնդոնում, մինչև վոր վերջապես հիմնվեց, վորպես այդ ամենի պսակը, մեծ «Բանվորների միջազգային ընկերություն

¹ Դեպքե Մարսել (1843—1918)—Ֆրանսիացի գիտնական ֆիզիկոս, հեռավորության վրա ենեղդիայի հազորգման առաջին փորձերի հեղինակը:

ներ¹ — այդ մի գործ եր, վորով իրոք կարող եր պար-
ծենալ նրա ստեղծողը, յեթե նույնիսկ նա դրանից զատ
ուրիշ վռչինչ ստեղծած չլիներ:

Ահա թե ինչու Մարքսն այն մարդն եր, վորին ա-
մենից ավելի եյին ատում և վորին ամենից շատ եյին
դրպարտում: Կառավարությունները — ինքնակալական
և հանրապետական — արտաքսում եյին նրան, բուր-
ժուաները — սահայանողական և դեր-դեմոկրատական —
իրար հետեից դրպարտություն և անեծքներ եյին թա-
փում նրա գլխին: Նա դեն եր նետում այդ ամենը՝ ինչ-
պես սարդի վոստայն, ուշադրություն չդարձնելով
դրան, պատասխանելով միայն ծայրահեղ անհրաժեշ-
տության պարադայում: Յեւ ինչ մեծով հարգւած,
սիրւած, սուգ պատճառելով միլիոնավոր հեղափոխա-
կան ղինակիցներին ամբողջ Յեւրոպայում և Ամերիկա-
յում, սիրիրյան հանքերից սկսած մինչև Կալիֆորնիա,
և յես համարձակ կարող եմ ասել. նա կարող եր ունե-
նալ շատ հալածակորդներ, բայց հաղիւ թե ունենա-
թեկուղ մեկ անձնական թշնամի:

Յե՛ւլ նրա անունը, և՛ նրա գործը կասրեն դարեր:

Ֆրագրվում է քստ
Յյուրիխ «Sozialdemokrat» քեքքի
№ 13, 1883. մարտի 22.

¹ Առաջին Խոտերնայիոնալը

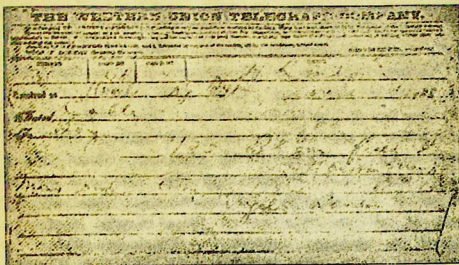
ՆՆԴԵԼՍԸ — Ֆ.Ա. ՋՈՐԳԵՅԻՆ՝

[Հեռագիր]

Լոնդոն, 14 մարտի 1883 թ.

Այստեղ մեռավ Մարսը:

Ենգելս

Ենգելսի Հեռագիրը Ջորգեյին Մարքսի մահվան մասին

1 Ջորգեյ Ֆրիդրիխ-Անտոն (1828—1906)—գերմանական կոմունիստ, Հյուսիս-Ամերիկյան Միացյալ Նահանգներում, Կոնգրեսում, Ինտերնացիոնալի տեղական սեկցիաների ղեկավարներից մեկը, իսկ Ինտերնացիոնալի Գլխավոր Խորհուրդը Նյու-Յարք տեղափոխվելուց հետո—Ինտերնացիոնալի գլխավոր քարտուղարը: Մարքսի և Ենգելսի հետ մշտական նամակագրություն ունեցր

Լոնդոն. 14 մարտի 1883 թ.

Սիրելի Լիբկնեխտ!

Այն հեռագրից, վոր յես ուղարկեցի տիկին Բե-
բելին² — այդ միակ ինձ հայտնի հասցենն է, — դուք,
յերևի, գիտեք, թե ինչ սոսկալի կորուստ ունեցավ
յեվրոսպական սոցիալիստական-հեղափոխական կուսակ-
ցությունը: Դեռևս անցած ուրբաթ բժիշկը — Լոնդոնի
լավագույն բժիշկներից մեկը — մեզ ասում եր, թե
կան բոլոր հիմքերը յենթադրելու, վոր նա կառողջա-
նա և ավելի քաջառողջ կլինի, քան յերբեք, հենց վոր
սնունդը կաղղուրի նրա ուժերը: Յեվ հենց այդ որ-
վանից նա նորից սկսեց ուսեւ մեծ ախորժակով: Սա-
կայն այսօր, ցերեկվա ժամը յերկուսից հետո յես ամ-
բողջ տունը գտա արտասուքի մեջ. նա շատ վատ է:
Լենխենը³ առաջարկեց ինձ բարձրանալ նրա սենյակը,
ասելով, թե նա նիրհում է. ինքը հաղիվ յերկու բո-
պեյով եր հեռացել ախտեղից: Յերբ յես ներս մտա,

¹ Լիբկնեխտ Վիլհելմ (1826—1900) — գերմանական սոցիալ-
դեմոկրատիայի հիմնադիրներից և առաջնորդներից մեկը:

² Բեբլի Յուլիա (1843—1910) — գերմանական սոցիալ-դեմո-
կրատիայի առաջնորդ Ավգուստ Բեբելի կինը:

³ Լենխեն — Դեմուա Յելենա (1823—1890) — Մարքսի ընտանիքի
տնտեսուհին և ամենահավատարիմ բարեկամը:

նա քնած էր, բայց քնած հավիտենական քնով: Մեր դարի յերկրորդ կեսի մեծագույն ուղեղը դադարել էր մտածելուց: Մասվան անմիջական պատճառի մասին յես չեմ ուզում դատել բժիշկներից տարբեր կերպով. ամբողջ դեպքն այնքան խճճված է, վոր նույնիսկ բժիշկներին հարկ կլիներ թղթի դեղեր գրել այդ մանրամասն նկարագրելու համար: Բայց, վերջիվերջո, այժմ այդ կարևոր ել չէ: Վերջին վեց չաբաթվա ընթացքում յես բախական յերկրուղ կրեցի, և կարող եմ միայն ասել, վոր իմ կարծիքով, նախ իր կնոջ մահը, իսկ այնուհետև Ջեննիի մահը, վորը տեղի ունեցավ չափազանց կրիտիկական մոմենտում, կատարեցին իրենց դործը և մոտեցրին վախճանը:

Հակառակ նրան, վոր այսօր յերեկոյան յես տեսա նրան անշարժ պառկած մահճակալում, հավիտյան ստուած գեմքով, այնուամենայնիվ յես չեմ կարողանում ինձ պատկերացնել, վոր այդ հանճարեղ ուղեղը իր հզոր մտքով այլևս չի հարստացնելու յերկու կիսագլուխների պրոլիտարական շարժումը: Նրան ենք մենք պաշտական այն բոլորը, ինչ մենք դարձել ենք այժմ. և ամբողջ արդի շարժումը դարձել է այն, ինչ վոր ե հիմա, շնորհիվ նրա տեսական և գործնական գործունեյության. առանց նրան մենք այժմ ել դեռևս կխարխալեյինք մթության մեջ:

Քո՛ Յ. Ենգելս:

Լոնգֆիլդենի (1844—1883) Մարքսի մեծ աղբիկը, ֆրանսիական սոցիալիստ Շարլ Լոնգեյի կինը:

Հոնդոն, 14 մարտի 1883 թ.

Սիրելի Բերնշտայն!

Իմ հեռագիրը 'Իուլք, յերևի, ոտացել էք: Այդ կատարվեց սոսկալի արագությամբ: Աստղայի վրա լայնաբեր հոլսեր կային, բայց այսօր առավոտյան՝ ռեփերի հանկարծական անկում, վորից հետո նա պարզապես քնեց: Յերկու ընկերոջ հանձարեղ ուղեղը դադարեց մտածել, և հենց այն ժամանակ, յերբ բժիշկները տալիս էին ամենափայլուն հոլսերը: Թե ինչ եր նշանակում մեղ համար այդ մարդը թերթիայի բնագավառում, իսկ բոլոր վճռական մոմենտներին — նաև սրակտիկայի ասպարեղում, այդ մասին զաղափար կարող ե կաղմել միայն նա, ով նրա հետ յեղել ե յերկար ժամանակի ընթացքում: Նրա հետ միասին յերկար ժամանակով կշքանա և նրա լայն մտահորիզոնը: Շարժումը-կշնա իր ճանապարհով, բայց արդեն չի լինի այն հանդիստ, պատեհ, խոհուն դե-

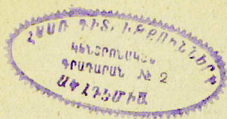
¹ Բերնշտայն Եղվարդ, (1850—1933) — գերմանական սոցիալ-դեմոկրատ, 1880—1890 թ. թ. կուսակցության օրդան «Սոցիալ-դեմոկրատ»-ի խմբագիրն էր: Ենգելսի մահից հետո բացահայտորեն դավաճանեց մաքսիզմին և դաբձավ ռեֆորմիզմի գլխավոր ահուբանը:

կալարութիւնը, վոր քանիցս սահսպանել և շարժումը
յերկար թափառումներից մոլոր ուղիներում:

Մանրամասնութիւնների մասին մի ուրիշ անդամ:
Հիմա ժամը 12-ն և, իսկ յես ամբողջ որը և յերեկո-
յան ստիպլած ևմ յեղել նամակներ դրել և վաղ առա-
ղանաղան գործերով:

Ձեզ՝ Ծր. Եմգելս:

A 4669

Հոնդոն, 15 մարտի 1883 թ.

Սիրելի ծերունկ!

Ուրախացիր այն բանի համար, վոր դու դեռ անցյալ աշնանը տեսար Մարքսին, ել դու նրան յերբեք չես տեսնի: Յերեկ ճաշից հետո, ժամը 2-ից 45 բոպեսանց, հաղիվ յերկու բոպեյով նրան մենակ թողնելուց հետո, դտանք նրան բաղկաթուղամ¹ քնած: Մեր կուսակցության ամենազորավոր ուղեղը դադարեց մտածելուց, ամենազորեղ սիրտը, վոր յես ճանաչել եմ յերբևե, դադարեց բարախելուց: Տեղի յե ունեցել, հաւանաբար, ներքին արյունահոսություն:

Այժմ յես և դու, թերևս, վերջիններն ենք մինչև 1848 թվի չրջանի հին գվարդիայից: Դե, ի՞նչ արած, մենք կամանք պոստի վրա: Գնդակները սուլում են, ընկնում են ընկերները, բայց մեզ յերկուսիս համար այդ արտասովոր չե: Յեվ յեթե մեզանից մեկնումեկին դիպչի գնդակը — վնաս չունի, միայն թե այնպես դիպչի, վոր շատ յերկար չգալարվենք:

Քո հին մարտական ընկեր՝

Ֆ. Ենգելս:

¹ Բեկեր Յոհանն-Ֆիլիպ (1809—1886) — գերմանական կոմունիստ, 1848—1849 թ. թ. գերմանական հեղափոխության վեպերան. եմպրացիայում յեղած ժամանակ ժրնակում յեղել և I Ինտերնացիոնալի կազմակերպիչներէց մեկը և ակտիվ մասնակիցը:

Լոնդոն, 15 մարտի 1883 թ.

յերևկոյան 11 մ. 45 ր.

Սիրելի Ջորգե!

Քո հեռագիրն ստացվեց այս ցերեկո: Սրտագին շնորհակալութիւն!

Մարքսի առողջական վիճակի մասին քեզ կանոնա-
վոր կերպով հաղորդելու հնարավորութիւնն չկար, վո-
րովհետեւ այդ վիճակը շարունակ փոփոխվում եր: Հա-
մառում կերպով կհաղորդեմ քեզ գլխավորը:

Իր կնոջ մահվանից քիչ լուռաջ, 1881 թ. հոկտեմբե-
րին, նա հիվանդացաւ պլիւրիտով: Առողջանալուց հե-
տո, 1882 թ. փետրվարին նրան ուղարկեցին Ալժիր,
բայց ճանապարհին, ցուրտ և խոնավ յեղանակի պատ-
ճառով, նա հիվանդացաւ և այնտեղ հասաւ նոր պլի-
ւրիտով: Զորիւնի յեղանակը չեր փոխվում. հալիվ եր
բուժվել, նկատի ունենալով վրա հասնող ամառվա
շոգերը, նրան ուղարկեցին Մոնտե-Վարլո (Մոնակո):
Այնտեղ նա հասաւ ելի պլիւրիտով, բայց ավելի թեթե-
ւեւով: Նորից զղվելի յեղանակ: Առողջանալուց հետո,
վերջապես, նա մեկնեց Արժանտեոյլ, Պարիզի մոտիկ,
իր աղջկա — տիկին Լոնգեյի մոտ: Այնտեղ նա ոգտվեց
մոտակայքում գտնվող Անդինի հանքային աղբյուր-
ներից իր հին բրոնխիտը բուժելու համար: Այնտեղ յե-
ղանակն ելի զղվելի յեր, բայց և այնպես բուժումն
ողնեց: Հետո նա 6 շաբաթով մեկնեց Վէլե, վերտե-

դից նա վերադարձավ սեպտեմբերին, ըստ յերևույթին
 գրեթե առողջ: Նրան թուլյատրված եր ձմեռն անցկաց-
 նել Անգլիայի հարավային ծովափում: Ասենք, ինքն
 ել այնքան եր ձանձրացել անդործ թափառաշրջիկ
 կյանքից, վոր մի նոր տարագրում դեպի Յեվրոպայի
 հարավը, հավանաբար, բարոյապես կլինասեր նրան
 նույնչափով, վորչափով կհոգներ Փիդիկապես: Յերբ
 սկսեցին Լոնդոնի մշուշները, նրան ուղարկեցին Ուայտ
 կղզին: Այնտեղ անձրևը տեղում եր անդադար. նա
 կրկին մրսեց: Նոր տարվա առթիվ յես և Շորլեմերը¹
 ուղեցինք նրան այցելության դնալ, բայց այստեղ ստաց-
 վեցին լուրեր, վորոնք պահանջում եյին, վոր Տուսսին²
 իսկույն մեկնի այնտեղ: Յեւ ահա հանկարծ Ջեննիի
 մահը, նա վերադարձավ այստեղ նոր բրոնխիտով: Այդ
 բոլորից հետո և նրա տարիքում այդ յերկուդ եր ներ-
 չնչում: Բացի այդ, տեղի ունեցան բաղամթիվ բար-
 դություններ, հատկապես ուռուցքը թոքի մեջ և ան-
 հավատալի արագ ճախասլառություն: Հակառակ դրան,
 հիվանդության ընդհանուր ընթացքը բարենպաստ եր,
 և դեռևս անցած ուրբաթ, նրան բուժող բժիշկը, Լոն-
 դոնի լավագույն յերիտասարդ բժիշկներից մեկը, վո-
 րին հատկապես հանձնարարել եր նրան Ռեյ Լանկա-
 տերը, մեղ տալիս եր ամենափայլուն հույսեր: Սա-
 կայն ու գեթ մի անգամ միկրոսկոպի տակ դիտել և
 թոքային հյուսվածքը, նա գիտե, թե վորքան մեծ և
 արյունատար անոթի սլափի ծակվելու վտանդը թոքի
 մեջ յեղած թարախակալման սլարադայում: Յեւ դրա
 համար յես վեց չաբաթ շարունակ ամեն առավոտ
 փողոցի անկյունից շրջվելիս, մահացու վախով նայե-

յում եյի, թե չլինի լուսամուտներն վարադուրներն իջեցրել են: Յերեկ ցերեկվա ժամը 2 և կեսին — այդ ամենահարմար ժամն եր նրան այցելելու համար, — յես զնացի այնտեղ և ամբողջ տունը գտա արտասուքի մեջ. ըստ յերևույթին, վախճանը մոտիկ է: Յես սկսեցի հարցնելուր՝ անել, փորձեցի գտնել պատճառը, մխիթարել: Ինձ ասացին, վոր պատահել է մի փոքր արյունահոսություն, բայց դրանից հետո իսկույն վրա յե հասել ուժաստատություն: Մեր անդուդական պառավ լենխենը, վորը խնամում եր նրան այնպես, ինչպես վոչ մի մայր չի խնամել իր զավակին, վեր բարձրացավ ու իսկույն եկթ վերադարձավ. նա նիրհում ե, յես կարող եմ զնալ նրա մոտ: Յերբ ներս մտանք, նա ճած եր հալիտենական ճնով: Ջարկերակը և շնչառությունը չքացել եյին: Այդ յերկու րոպեյում նա խաղաղ և առանց ցավի վախճանվել եր:

Բնական անհրաժեշտության բերումով պատահող բոլոր անցքերը, վորքան ել նրանք սարսափելի լինեն, իրենց մեջ իսկ պարունակում են մխիթարություն: Այդպես ել այս անգամ Ռիչկեների արվեստը, գուցե, նրա համար կապահովեր բուսական յտիտ գոյություն, վոչ միանգամից, այլ հետզհետե մեռնող անզոր մի եյակի կյանքի միջանի տարիներ, ի մեծ փառք թժշկական արվեստի: Սակայն մեր Մարքսը յերբեք այդ չեր տանի: Այլրել, իր առջև ունենալով բաղմաթիվ անավարտ աշխատություններ և տանտալյան տանջանքներ կրելով դրանք ավարտելու ցանկությունից և այդ անելու անհնարությունից, — այդպես ասորել հաղար անգամ ավելի դառն կլինեք նրա համար,

քան նրան հասած խաղաղ մահը: Մահը դժբախտություն է վոչ թե մեռնողի, այլ կենդանի մնացողի համար» — սիրում եր կրկնել նա Եսլիկուրի³ խոսքերը: Յեզ տեսնել, թե ինչպես այդ հղոր, հանճարեղ մարդը քաշ է տալիս իր գոյությունը, ինչպես ավերակ, ի մեծ փառս բժշկական գիտության և ի հաճույս ֆիլիստերների, վորոնց նա իր լավ որերին այնքան հաճախ ջարդ ու փշուր եր անում, — վո'չ, հաղար անգամ ավելի լավ է այն, ինչ պատահեց, հաղար անգամ ավելի լավ է վաղը չե մյուս որը նրան տանել և դնել գերեզման, այնտեղ, ուր հանդչում է նրա կինը:

Այն բոլորից հետո, ինչ վոր պատահել է դրանից առաջ և վորը նույնիսկ բժիշկները չգիտեն այնպես, ինչպես յես գիտեմ այդ, իմ կարծիքով, միայն այդ եր յեղքը:

Թող այդպես լինի: Մարդկությունը մի գլխով ցած իջավ, և հենց ամենից նշանավոր գլխով այն բոլոր գլուխներից, վոր ունեւր նա ներկայումս: Պրոլետարիատի շարժումն պռաջ է ընթանում իր ճանապարհով, բայց չկա այն կենտրոնական կետը, ուր բնականաբար դիմում եյին վճռական մոմենտներին ֆրանսացիները, ռուսները, ամերիկացիները, գերմանացիները և ամեն անգամ ստանում եյին հստակ, անհերքելի խորհուրդ, վոր կարող եր տալ միայն գիտությամբ սպառազեն հանճարը: Տեղական աստղերի և մանր տաղանդների, գուցե և շարլատանների ձեռներն այժմ տրճավկեցին: Վերջնական հաղթանակն ապահոված է, բայց չըջանցիկ ճանապարհներ, ժամա-

նակալոր և մասնակի դեդերումներ, — առանց այն եւ
անխուսափելի, — այժմ շատ ավելի կլինեն: Դե', դրա
դեմը մենք պետք և առնենք, այլապես — եւ ինչո՞ւ
համար ենք մենք ապրում: Ահա' թե ինչու մենք դեռևս
չենք կորցնում արիությունը:

Դո՛ Ծ. Եմգելս:

¹ Շարլմեր Կարլ (1834—1892) — գերմանական կոմունիստ,
քիմիայի պրոֆեսոր Մանչեստրում, Ենգելսի բարեկամը:

² Տւաթի — Մարքս Ելեանորա (1856—1898) — Մարքսի կրտսեր
աղջիկը, անգլիական բանվորական շարժման ակտիվ մասնակից:

³ Եպիպուր (341—270 մ. թ. առաջ) — հին հունական փիլի-
սոփա, մատերիալիստ:

ԵՆԳԵԼՍԸ — Ֆ. ԼԵՍՆԵՐԻՆ՝

Լոնդոն, 15 մարտի 1883 թ.

Սիրելի Լեսներ!

Մեր ծերուկ Մարքսը յերեկ, ժամը 3-ին խաղաղ քնով ննջեց հավիտյան: Մահվան անմիջական պատճառը, հավանաբար, ներքին արյունահոսությունն է:

Թաղումը տեղի կունենա շաբաթ ուր ժամը 12-ին: Տոտսին խնդրում ե քեզ ներկա լինել հուղարկավորությանը:

Շատ եմ շտապում:

Քո՝ Ֆ. Ենգելս:

London 15 März 1883

Mein lieber Engels.

Sehr lieber Herr! Ich habe
mich sehr freuen dürfen, dass
sich endlich, nach langer
Verzögerung, meine Briefe
bei Ihnen befinden.

Die Begleitungsfunktion, welche
am 12. März d. J. 2. H. auf dem
am 12. März d. J.

In der Liebe
F. Engels

1. Լեսներ-Ֆրիդրիխ (1825—1910)—գերմանական կոմունիստ,
գերմակ, 1 իստեղնադիոնալի Գլխավոր խորհրդի անդամ:

ԿԱՐԼ ՄԱՐԺՍԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ

Մարքսի մահից հետո յես ստացա ցավակցության ելի միջանի արտահայտություններ, վորոնք ցույց են տալիս, թե վորքան լայն արձագանդ է դտել այդ տխուր դեպքը, և յես իմ սլարտականությունն եմ համարում հաղորդել նրանց մասին:

Մարտի 22-ին տիկին Նլեոնորա Մարքսը «Դեյլի Նյուզ»-ի խմբագրությունից ստացավ հետեյալ հեռագիրը ֆրանսերեն լեզվով.

«Մոսկվա, 18 մարտի: «Դեյլի Նյուզ»-ի խմբագրություն, Լոնդոն: Բարի յեղեք հաղորդել պարոն Ննգելսին, «Աշխատավոր դասակարգերն Անգլիայում» դրքի հեղինակին, հանդուցյալ Կարլ Մարքսի մտերիմ բարեկամին, մեր խնդիրքը՝ դնելու «Կապիտալ»-ի անմոռաց հեղինակի դադաղի վրա մի պսակ հետեյալ մակադրությամբ.

Բանվորների իրավունքների համար մտերմ շողին թեորիայի ասպարիդում և հանուն այդ թեորիայի կենսագործման—Մոսկվայի Պետրովսկի դյուղատնտեսական ակադեմիայի ուսանողներ:

Պ. Ննդելսին խնդրվում է հաղորդել իր հասցեն և սլակի արժեքը. ծախսերը կհատուցվեն նրան անհատաւոր:

Մոսկվայի Պետրովսկի ակադեմիայի ուսանողներ:

Հեռագիրն ուղացել եր, վորովհետեւ թաղումը տեղի ունեցավ մարտի 17-ին:

Այնուհետև, բարեկամ Պ. Լավրովը մարտի 31-ին Պարիզից ինձ փոխադրեց 124,50 ֆր. = 4.18.9 ֆ. 100., վոր ուղարկել էյին Պետերբուրգի տեխնոլոգիական ինստիտուտի ուսանողները և ռուս ուսանողուհիները նույնպես Կարլ Մարքսի գերեզմանի վրա պսակ դնելու համար:

Յերբորդը, «Սոցիալ-դեմոկրատ»-ը անցյալ շաբաթ հաղորդեց, վոր Ողեսսայի ուսանողները ցանկություն են հայտնել իրենց անունից պսակ դնելու Մարքսի գերեզմանի վրա:

Քանի վոր Պետերբուրգից ստացված դրամը լիովին բավական եր յերեք պսակի համար ել, ասպ յես թույլ տվի ինձ այդ դրամով պսակներ դնել նաև Մոսկվայի և Ողեսսայի կողմից: Մակագրությունների պատրաստելը, վորն այստեղ անսովոր դործ ե, վորոչ ուշացում պատճառեց, բայց պսակները կդրվեն յեկող շաբաթվա սկզբին, վորից հետո յես հնարավորություն կունենամ «Սոցիալ-դեմոկրատ»-ի եջերում հաշիվ տալ ստացված դրամների ծախսման մասին:

Կան Զուխմգեմից Կոմունիստական կրթական բանվորադեցի միության միջոցով ստացված ե մի մեծ և դեմկրատ պսակ. «Մարքսի գերեզմանի վրա՝ Զուխմգեմի մեծ տների, դանտիների և սրբերի արտադրության մեջ աշխատող բանվորներից»: Յերբ մարտի 24-ին մենք դնում էյինք այս պսակը, տեսանք, վոր ինչ-վոր մեկի սրբապիղծ ձեռքը կտրել և տարել եր «Սոցիալ-դեմոկրատ»-ի և Կոմունիստական կրթական բանվորական միության կողմից դրված պսակների մետաքսե կարմիր յերկար ժապավենները: Վարչության խորհրդին տրված գանդատն ամենևին չոգնեց դործին,

բայց համաճարար կատահովի պահպանությունն ապագայում :

Սլավոնական մի ընկերություն Շվեյցարիայում, «Հույս հայտնելով, վոր Մարքսի հիշատակը կհարգվի Կարլ Մարքսի անվան միջազգային ֆոնդի հիմնումով՝ ադատադրական մեծ պայքարի դոհերին ողնելու և այդ պայքարին աջակցելու համար», ուղարկում և իր առաջին մուծումը, վոր առայժմ յես պահում եմ ինձ մոտ : Այս ծրագրի բախտը կախված և, անշուշտ, գլխավորապես այն բանից, թե այդ արդյո՞ք համակրություն կդնեն, ուստի և յես այդ հրապարակում եմ այստեղ :

Թերթերում պատվող սուտ լուրերին փաստեր հակադրելու համար, յես հաղորդում եմ հետևյալ կարճ տեղեկությունները մեր մեծ թերթատիկի և առաջնորդի հիվանդության ընթացքի և մահվան մասին :

Գրեթե ամբողջովին բուժված լյարդի հին հիվանդությունից, շնորհիվ Կարլսբադում բուժվելու յեռյակ կուրսին, Մարքսը առատապես եր միայն ստամոքսի խրոնիկական հիվանդությամբ և ջղային ծայրահեղ հոգնածությամբ, վոր արտահայտվում եր գլխացավով և մանավանդ համառ անքնությամբ : Այդ յերկու յերևույթները քիչ թե շատ դադարեցին ամռանը ծովային կորուրտ հաճախելուց հետո և վերանորոգվեցին ավելի սուր ձևով միայն նոր տարուց հետո : Կոկորդի խրոնիկական հիվանդությունը, հազը, վորը նույնպես նպաստում եր անքնությանը, և խրոնիկական բրոնխիտն առհասարակ ամենից ավելի քիչ եյին նեղացնում : Սակայն հենց դրանց եր վիճակված

լինել նրա մահւման պատճառը: Իր կնոջ մահւոց չորս
թե հինգ շաբաթ առաջ նա հանկարծ ստացաւ կրօնա-
կողային պլեմլրայի սաստիկ բորբոքում (պլեմլրիտ),
վորը բարդացաւ բրոնխիտից և սկսվող թոքերի բոր-
բոքումից (պնեւմոնիա): Հիվանդությունը շատ վտան-
գաւոր էր, բայց անցնում էր բարենպաստ: Այնուհե-
տե նրան ուղարկեցին նախ՝ Ուայտ կղզին (1882 թ.
սկզբին), իսկ հետո՝ Ալժիր: Ճանապարհորդության
ժամանակ ցուրտ էր, և նա Ալժիր հասաւ նոր պլեմլրի-
տով: Սովորական պարագաներում այդ առանձին
վտանգ չէր սպառնա, բայց ձմեռը և դարունն Ալ-
ժիրում ցուրտ էին և անձրևոտ, ինչպես յերբեք.
ասլրիլին դո՛ւր եյին փորձում տաքացնել սեղանատու-
նը: Այսպիսով, ընդհանուր դրությունը լավանալու
փոխարեն վերջիվերջո ավելի վատացաւ:

Ալժիրից ուղարկվելով Մոնտե-Կարլո (Մոնակո),
Մարքսը, ճանապարհին տիրող ցուրտ և անձրևային
յեղանակի պատճառով, այնտեղ հասաւ յերրորդ,
բայց ավելի թեթեւ պլեմլրիտով: Մինչ այդ համառո-
րեն շարունակւում էին վատ յեղանակները, վոր նա
կարծես իր հետ էր բերել Աֆրիկայից: Այսպիսով,
այստեղ էլ ասպեքինման փոխարեն՝ կոխով նոր հիւան-
դության դեմ: Ամառւոյ սկզբին նա զնաց իր աղջկա,
տիկին Լոնգեյի մոտ՝ Արժանտեոյլ, և իր խրոնիկա-
կան բրոնխիտը բուժելու համար ոգտւեց մոտակայ-
քում գտնվող Անդլինի հանքային լողանքներից: Հա-
կառակ համառորեն անձրևոտ ամռանը, բուժումն ա-
ռաջ էր գնում, թեև դանդաղ, սակայն բժիշկներն այ-
նուամենայնիւ դո՛ւ էին: Հետո նրան ուղարկեցին
Ժընևիլի լճի ափին գտնվող Վելե, այստեղ նա այն-

քան լավացաւ, վոր նրան թուլատրեցին ձմեռն անց-
կացնել — ճիշտ ե, վոչ Լոնդոնում, — բայց և այնպէս
Անգլիայի հարաւային ծովափում: Այստեղ նա պատ-
րաստւում եր, վերջապես, կրկին անցնել իր աշխա-
տանքներին: Յերբ սեպտեմբերին նա վերադարձաւ
Լոնդոն, նա առողջ եր յերևում և հաճախ ինձ հետ
միասին, անտրտունջ, բարձրանում եր Հեմպտեդի
բլուրը (մոտ 300 վոտք բարձր իր տնից): Յերբ սկսե-
ցին վրա հասնել նոյեմբերյան մառախուղները, նրան
ուղարկեցին Վենտնոր, Ուայտ կղզու հարաւը: Սա-
կայն այստեղ ել յկղանակն անձրևային եր և մառախ-
լապատ. դրա անխուսափելի հետևանքը յեղաւ այն,
վոր նա կրկին մրսեց, սկսեց հաղալ և այլն, մի խոս-
քով, առողջությունը քայքայող տնային բանտարկու-
թյուն, փոխանակ թարմ ոգում կաղզուրող շարժման:
Այդ ժամանակ մեռաւ տիկին Լոնդեն: Հաջորդ որը
(հունվարի 12-ին) Մարքսը յեկաւ Լոնդոն արդեն իս-
կական բրոնխիտով: Դրան շուտով միացաւ կոկորդի
բորբոքումը, վորը դրեթե զրկեց նրան կուլ տալու
հնարաւորությունից: Նա, ով կարողանում եր ստոյի-
կյան անտարբերությամբ տանել մեծագույն տաջանք-
ները, դերադասում եր խմել մի լիտր կաթ (վորի
հանդեպ նա իր ամբողջ կյանքում զգլանք եր զգա-
ցել), քան ընդունել համապատասխան օլինդ կերա-
կուր: Փետրվարին յերևան յեկաւ թոքի ուռուցքը:
Դեղերն այլևս չեյին ներգործում այդ որդանիդի
վրա, վորը վերջին 15 ամիսների ընթացքում լցված եր
բժշկական ամեն տեսակ դեղորայքներով: Նրանք
պատճառում եյին լոկ ախորժակի և մարսողության
թուլացում: Նա որեցոր նիհարում եր նկատելի կեր-

պով: Բայց և այնպէս հիւանդութիւնն ընդհանուր առմամբ ընթանում եր քարենպաստ: Բրոնխիտը դրեթե անցել եր, ավելի հեշտ եր կուլ դնում: Բժիշկները տալիս եյին ամենափայլուն հույսերը: Մի անգամ, յերբ յեկա այնտեղ ժամը յերկուսից յերեքի միջև — այդ ամենահարմար ժամանակն եր նրան այցելելու համար,—յես ամբողջ տունը գտա արտասուքի մեջ. նա շատ վատ ե, ըստ յերևույթին մոտենում ե վախճանը: Յեւ այնուամենայնիւ առաւոտյան,—պատմում եյին ինձ,—նա հաճուքով խմել եր գինին, կաթը, կերել եր ապուրը: Հաւատարիմ պառավ Լենխեն Դեմուտը, վորը նրա բոլոր յերեխաներին դաստիարակել եր ուրորոցից սկսած և քառասուն տարի ապրել նրա տանը, բարձրացավ նրա սենյակը և իսկույն վերադարձով. «Գնանք, նա նիրհում և»: Յերբ ներս մտանք, նա քնած եր, սակայն քնած հալիտենական քնով: Ձի կարելի ցանկալ ավելի թեթև մահ, քան այն, վոր դտավ Կարլ Մարքսն իր բազկաթոռով:

Իսկ այժմ վերջացնելով՝ մի բարի լուր.

«Կապիտալ»-ի յերկրորդ հատորի ձեռագիրն ամբողջովին պահպանված ե: Թե վո'րջան նա այդ վիճակով պիտանի յե տպագրության,—այնտեղ կա 1000 մեծադիր եջ — յես դեռևս դատել չեմ կարող: Սակայն «Կապիտալի չրջանառության պրոցեսը» և «Ամբողջական պրոցեսի ձևերը» ավարտված են 1867—1870 թվերին կատարված մշակման ժամանակ: Կա ավելի ուշ կատարված մշակման սկիզբը և առատ նյութ քննադատական քաղվածքների ձևով, հատկապես ռուսական հոդալին հարաբերութիւնների մասին, վորտե-

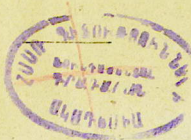
դից, համաձայն, վորոշ բան կարելի կլինի ոգտա-
գործել:

Բանավոր կարգադրութեան համաձայն, նա իր
կրտսեր աղջիկ Շէկոնորային և ինձ նշանակել ե իր
գրական կտակակատարները:

Ֆրիդրիխ Նիգելս:

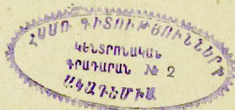
Լոնդոն, 28 ապրիլի 1883 թ.

Տպւում ե ըստ Յուլի իսի
«Socialdemokrat» քերթի
№ 19, 3 մայիսի, 1883 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	59
ԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
Ենդեկսի հառը Մարքսի գերեզմանի վրա	9
Ենդեկսը—Ֆ.-Ա. Զորգեյին (հեռագիր), 14 մարտի 1883 թ.	13
Ենդեկսը—Վ.-Լիբկնեխտին, 14 մարտի 1883 թ.	14
Ենդեկսը—Ե.-Քերնդայնին, 14 մարտի 1883 թ.	16
Ենդեկսը—Ի.-Ֆ. Քեյկեբրին, 15 մարտի 1883 թ.	18
Ենդեկսը—Ֆ.-Ա. Զորգեյին, 15 մարտի 1883 թ.	19
Ենդեկսը—Ֆ. Լեաներին, 15 մարտի 1883 թ.	24
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	
Ֆ. Ենդեկս, հարլ Մարքսի մահվան առթիվ	25
ՆԿԱՐՆԵՐ	
հարլ Մարքս. 1887 թ.	4
Կ. Մարքսի գերեզմանը Լոնդոնի Հայդեթի գերեզմանատանը	3
Ենդեկսի հեռագիրը Զորգեյին Մարքսի մահվան մասին	18
Ենդեկսի նամակը Ֆ. Լեաներին Մարքսի մահվան մասին	24

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0039831

(009)
4172 40 4.

A ^I
4669

Т.П.Б. в Лигро

А. 1933 г.

Ан. № 62

Ф. Энгельс

14 марта 1883 г.

Партиздат, Эривань 1883